

בדרך לשירות רפואי צבאי – מבחר תעודות

שפרה שורץ

ברוך הורוויץ, כל העם חזית: השירות הרפואי הצבאי בארץ-ישראל מראשיתו עד למלחמת העצמאות 1947-1911, תל-אביב: משרד הבטחון – ההוצאה לאור, 1997, 391 עמ'.

האפיונה הפותחת את הסיפור של שורשי השירות הרפואי הצבאי בארץ ישראל מתרחשת דווקא בקושטא, בירת האימפריה העות'מנית. משם יצאה היוזמה לגיוס יהודים לשירות רפואי בצבא. במילים אלה נפתח החלק הראשון בספרו של ברוך הורוויץ העוסק בנושא יחיד במינו בחקר תולדות היישוב – התפתחותו של השירות הרפואי הצבאי ביישוב היהודי בארץ-ישראל, שירות שלימים יהווה את הבסיס הארגוני להקמתו של חיל הרפואה הישראלי.

ככלל חקר התפתחותם של ארגוני הבריאות ושירותי הבריאות בארץ-ישראל אינו מהנושאים העומדים על סדר היום של מחקר תולדות היישוב בעת החדשה. בשונה ממחקרים בתחום ההיסטוריה הצבאית של מדינות כבריטניה, ארצות-הברית וגרמניה, שבהם נדונים לא מעט נושאי הרפואה הצבאית והתפתחות השירותים

הרפואיים הצבאיים, הרי אצלנו נושא זה עדיין בחיתוליו.

למיעוט המחקר בנושא תולדות הרפואה בארץ בכלל ותולדות הרפואה הצבאית בפרט יש הסבר פשוט למדי. חקר ההיסטוריה של הרפואה ושל שירותי הבריאות דורש בדרך כלל ידע והתמחות רב-מקצועית ויכולת לשילוב מתודולוגי בין מקצוע הרפואה למחקר ההיסטוריה. חוקר תולדות הרפואה צריך להיות היסטוריון בעל ידע מקצועי ברפואה או רופא בעל ידע בהיסטוריה ויכולת מחקר במקצוע זה. עליו לגשר בין שני העולמות ולשלב גישות חשיבה ומחקר שונות, ומכאן נובע הקושי המרכזי המסביר את מיעוטם היחסי של החוקרים בתחום זה בארץ. יש ארצות שבהן התגברו על קושי זה בזכות עניין לאומי או תרבותי בנושא או מסורת רבת שנים של מחקר בתחום, אך בישראל לא נמצא עד כה פתרון לקושי האקדמי-המחקרי והמחקר בנושא זה נותר מצומצם.

מן הראוי לציין כי בארצות-הברית ובאנגליה, מדינות שבהן מרביתם לעסוק בנושאים משולבים של היסטוריה של הרפואה והיסטוריה צבאית, קיימות אגודות אקדמיות בין-תחומיות של היסטוריונים, אנשי מדע המדינה ואנשי צבא ורפואה שהוקמו לשם מחקר בנושאים אלה, וכן יוצאים שם לאור כתבי-עת מדעיים וספרים המוקדשים להיסטוריה של הרפואה הצבאית. האגודה האמריקנית להיסטוריה של הרפואה מקיימת מפגשים ייחודיים בענייני

שיכול היה לקדם את המחקר ולהרחיבו. גם המפגשים השנתיים של האגודה הישראלית להיסטוריה של הרפואה, שנערכים בדרך כלל בחסות הקהילה הרפואית בארץ, מתקיימים במסגרת נפרדת מזו של ההיסטוריונים – לא בכוונה תחילה אלא כתוצאה מהפעילות הנפרדת של שתי הקבוצות. מעולם לא נערך מפגש בין היסטוריונים לרופאים חוקרי היסטוריה, מפגש שיכול היה לתת דחיפה רבת ערך לקידום המחקר ולאפשר לשתי קבוצות החוקרים הפריה הדדית. זה הוא הרקע לספרו של הורוויץ על הולדתה של הרפואה הצבאית בארץ-ישראל.

ברוך הורוויץ, רופא פנימי ונפרולוג יליד ארצות הברית, שקיבל את הכשרתו באוניברסיטת הרוורד ואוניברסיטת ניו-יורק, עלה לישראל בשנת 1968. בשנת 1969 הוא ייסד את מחלקת הנפרולוגיה למבוגרים בבית החולים 'שערי צדק' בירושלים. בטרם עלייתו שימש הורוויץ קצין רפואה צבאי בחיל האוויר האמריקני, ומאז עלייתו הוא משרת כרופא במילואים בחיל הרפואה הישראלי. הורוויץ, שמצא עניין אישי ומחקרי רב בתולדות הרפואה הצבאית, נוכח לדעת כי המחקר הישראלי בתחום זה דל ביותר. משום היותו רופא אשר בכך עיקר עיסוקו ולא בחקר ההיסטוריה, הוא פנה לפעילות ב'אגודה הישראלית להיסטוריה של הרפואה' והחל לפעול לקידום המחקר במסגרת זו. כתוצאה מכך החלה עבודתו המחקרית כעבודתם של רופאים היסטוריונים שקדמו לו: עבודת מחקר המתבססת קודם כול על ידע רפואי מקצועי ראשוני ועושה שימוש משני בידע ומתודולוגיה היסטורית. בסדר עדיפויות זה ובאופן שילובו טמון כוחו של ספר זה, אך בכך גם חולשתו.

בהקדמה לספרו מציין הורוויץ כי מטרת עבודתו 'להציג את סיפורו של מה שאנו קוראים היום "חיל הרפואה" בצה"ל' (עמ' 7), בדומה למחקרים

רפואה צבאית ובעקבותיהם נערכים גם פרסומים, ואף המידור בספריית הקונגרס מכיר בתולדות הרפואה הצבאית כתחום לעצמו. תמיכה רחבה למחקר הרפואה הצבאית ניתנת על ידי ענפי ההיסטוריה והרפואה בצבא האמריקני, המעסיקים רופאים-היסטוריונים בחקר הנושא. תשתית מחקרית כזו אינה קיימת כאמור בארץ.

חקר תולדות הרפואה ושירותי הבריאות בארץ-ישראל כתחום בפני עצמו נולד ביזמת פרופ' יהושע ליבוביץ, מי שייסד את האגודה הישראלית להיסטוריה של הרפואה והמדע, הפועלת החל משנת 1947 במסגרת ההסתדרות הרפואית הישראלית. מייסדי האגודה, שהיו רובם רופאים, קבעו את כיוונה המחקרי ואת השתייכותה הארגונית, והם שהובילו להיבדלותה של קהילת החוקרים הקטנה העוסקת בתולדות הרפואה בישראל מהקהילה הגדולה והענפה של חוקרי תולדות היישוב. התארגנות נפרדת זו הגדילה את הפער בין החוקרים ועיכבה במידה רבה את התפתחותו של תחום זה. הפרסומים המדעיים השונים של חוקרי האגודה הישראלית להיסטוריה של הרפואה מצאו את דרכם בעיקר לעיתון 'הרפואה', כתב-העת המדעי של ההסתדרות הרפואית בישראל, אשר קוראיו הם בעיקר ציבור הרופאים בארץ ורק היסטוריונים מעטים מעיינים בו. למעשה מתקיימות זו לצד זו מערכות נפרדות של פרסומים מדעיים הפונות לציבור וחוקרים וקוראים שונים מבלי שיהיה ביניהן מגע. כך למשל התפרסמו במקביל מחקרים על תולדות בתי החולים בירושלים בכתב-העת 'קתדרה' (ישראל פריידין, קתדרה 27, ניסן תשמ"ג) ובעיתון 'הרפואה' (ניסים לוי, שמואל קוטק, במספר גיליונות) ללא כל התייחסות ואזכורים הדדיים ביניהם. כתוצאה מכך לא נוצר דיון מחקרי משווה או עימות מדעי

בהתאבדותה של שרה אהרנסון ובתפקודו של ד"ר הלל יפה, הרופא שטיפל בה. לתיאור התאבדותה של שרה אין כל קשר לתולדות הרפואה הצבאית, למעט עצם השימוש באקדח ומוות מאקדח, ולפיכך אין לו מקום בפרק הנדון, שעיקר עניינו הוא בחשיפה ובאיזור של הרופאים היהודים שפעלו במסגרת צבאית באותה תקופה. מן התיאור הקליני-הרפואי ניתן להניח כי בעריכת פרק זה גבר הורוויץ הרופא על הורוויץ ההיסטוריון. בחלק השני של פרק זה מתגלה הורוויץ במיטבו: הוא

שנערכו על חיל האוויר הישראלי ועל חילות אחרים. אך למרות הצהרתו אין הספר מביא את הסיפור אלא רק את מקורותיו הארכיוניים, שיש להם ערך רב כשלעצמם.

הכרך המונח לפנינו הוא החלק הראשון בספרו של הורוויץ, והוא מחולק לארבעה פרקים, העוסקים בארבע תקופות עיקריות, ואלה נחלקים לפרקי משנה על פי מפתח היסטורי-כרונולוגי. הפרקים כוללים מקורות ראשוניים ומשניים וכן ריאיונות עם דמויות שלקחו חלק באירועים ובתהליכים המוצגים בספר, בעיקר רופאים. סעיפים נפרדים בפרקים ההיסטוריים השונים מוקדשים לנושאים כמו 'מגן דוד אדום', גיוס רופאים לצבא הבריטי או רפואה צבאית במחצרות. לדעת הורוויץ 'רפואה אינה קיימת בחלל ריק. להתפתחויות שחלו בחברה הישראלית ולמאורעות בעולם הייתה השפעה על תולדות השירות הרפואי... כתיבה והצגה של היסטוריה איננה רישום יבש גרידא של מעשי אנשים בתקופות שונות היא מחויבת לא פחות להכללת אותם המעשים בתוך המסגרת הרחבה של המתרחש בכל עת ואין האחד מנותק מהשני' (עמ' 5), ועל כן הוא מביא בכל פרק תקציר היסטורי של מאורעות התקופה הנדונה בו. ואכן אילו היה מדובר בספר מחקרי רגיל היה ראוי לקשור אף ביתר הרחבה את התייעוד הרב המוצג בו למהלך המאורעות ההיסטוריים, אך במקרה דגן הרקע ההיסטורי הוא בעל חשיבות שולית ולעתים אף אינו נדרש כלל על מנת לתמוך בתייעוד ובמידע הרב המובא בכל פרק.

הפרק הראשון של הספר עוסק בשלהי התקופה העות'מאנית בארץ-ישראל ומביא תיאורים בודדים שלא תמיד יש קשר בינם לבין עצמם, והנוגעים ישירות או בעקיפין לפעילות צבאית רפואית. הפרק פותח בתיאור הרופאים שגויסו או התגייסו בעת מלחמת העולם הראשונה ומסיים

המשאית של קעמצי"א (קבוצת עזרה מדיצינית של ציוני אמריקה), 1920

עוסק בגלות היישוב היהודי במצרים בעת מלחמת העולם, בגדוד נהגי הפרדות ובד"ר משולם לבונטין, לימים מייסד 'מגן דוד אדום', ומציג שני נושאים מרכזיים: הניסיונות הראשונים לארגון רפואה מונעת, כולל ציטוט 'פקודות ראש הנהלת המפקדים', ועדות ממקור ראשון של לבונטין, רופא צבאי בגדוד נהגי הפרדות.

'פקודות ראש הנהלת המפקדים', המפרטות את כללי הרפואה המונעת שיש להנהיג בשטח, הן מסמך נדיר וחשוב אשר שימש לימים בסיס

בעורף? חיל הרפואה הישראלי אימץ למעשה את המודל של לבונטין, שעל פיו הרופא צריך להיות בשורה הראשונה, עם החיילים, ולטפל בהם בשדה הקרב עצמו על כל המשתמע מכך. בעדותו של לבונטין נזכר אפוא לראשונה הנוהג שהפך לכלל בשירות הרפואי הצבאי בארץ.

הפרק השני של הספר עוסק בשירות הרפואי הצבאי עד לסוף המרד הערבי הגדול (1939). פרק זה כולל תיאורים ראשונים של קורסי ההדרכה לעזרה ראשונה ב'הגנה', של ניצני שירות רפואי צבאי מבצעי ושל קשיי השתלבותם של רופאים עולים במערכת הרפואית הארץ-ישראלית, בעיקר רופאים שבאו מגרמניה עם רקע וחינוך שונים בתחום הרפואה בפרט והתרבות בכלל. מאחר שהפעילות המדינית בתקופה זו הייתה שזורה אירועים אלימים רבים מספר התעודות והמקורות הראשונים המובאים בפרק זה רב מאלו שבקודמו. ההכרה בצורך בשירות רפואי בד בבד עם פיתוח מסגרת מהתרתית לוחמת עולה בבהירות מהתעודות שמביא הורוויץ ומעידה על הדאגה של ההנהגה הצבאית והמדינית גם להיבט זה של המאבק הלאומי.

הפרק השלישי עוסק במלחמת העולם השנייה. כאן מופיעים לראשונה ביטויים כמו משמר אזרחי, הג"א, גיוס רופאים, מפקדי רופאים והקמתה של מועצה רפואית לשעת חירום. התעודות הכלולות בפרק זה חושפות לפנינו את היסודות שעליהם נבנו גופים ומושגים אלה, המשמשים אותנו עד היום. מעיון ברצף התעודות בפרק זה כמו בפרקים הקודמים קשה לעמוד על הקו המקשר ביניהן ועל הסיפור ההיסטורי המסתתר מאחוריהן, אך התמונה של עמדת היישוב ובעיקר של הרופאים מחד גיסא ושל הכוחות הלוחמים הנזקקים לשירותיהם מאידך גיסא מתחילה לקרום עור וגידים. מן

לכללים רחבים בנושא הרפואה המונעת בצה"ל בתנאי שדה. מעניין לראות שכבר בראשית המאה קבע הצבא הבריטי כללים מחייבים לשמירה על היגיינה גם בתנאי שדה כאמצעי ראשון במעלה להבטחת בריאות החיילים ולמניעת התפשטותן של מגפות. על פי תפיסת הפיקוד הבריטי הצבא צועד לא רק על קיבתו אלא גם על בריאותו. צבא בריטניה, שמספר חייליו שמתו ממלריה במלחמת העולם הראשונה היה גדול ממספר חייליו שנהרגו בקרבות, ידע היכן לשים את הדגש ויישם זאת בפקודות פשוטות הניתנות לביצוע, והעבירן לאחריות המפקדים הזוטרים בשטח; הרופא הוא רק המפקח, אחריות הביצוע היא על המפקדים בשטח ועל הצבא כולו. התעודה, שהורוויץ מצטט אותה בספרו, מלמדת על חשיבותה הרבה של הרפואה הצבאית לא רק בהצלת פצועים אלא בעיקר בשמירה על החיים בתנאי שדה ומלחמה. נושא זה, שאינו זוכה בדרך כלל למקומו הראוי במחקר, מאחר שהוא חסר ממד הרואי, מוצג בפרק זה באופן הולם. הוא שב ועולה בפרק העוסק במלריולוגים, הרופאים היהודים בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה אשר עסקו ברפואה מונעת ובעיקר במניעת מלריה ומגפות אחרות. אזכור הקשר בין תעודה זו לבין הפרק על המלריולוגים היה מאפשר לקורא לקשור את התעודות השונות העוסקות בנושא זה.

בעדותו של לבונטין, המובאת כאמור בפרק זה, מתואר תפקודו כרופא בעת קרב ומוצג מעמדו בסולם הפיקוד הצבאי ויחסם של מפקדיו לאופן טיפולו בחיילים הפצועים. הורוויץ מעלה כאן באמצעות עדותו של לבונטין סוגיה שליוותה שנים רבות את קובעי המדיניות בחיל הרפואה הישראלי, והיא שאלת מקומו של הרופא בעת קרב - האם עליו להימצא בקו הראשון או

יכולים להעיד על שינוי ביחס של הציבור היהודי בארץ־ישראל לנושא זה, בעיקר בימים המתוחים ערב החלטת האומות המאוחדות על הקמת המדינה כאשר גברה ההכרה כי היישוב הולך לקראת מלחמה. לא פלא הוא שבינואר 1948 קיבל ד"ר חיים שיבא העתיד להיות גיבור הכרך השני של ספר זה, את אישורם של דוד בן־גוריון וישראל גלילי, הרמ"א (ראש המפקדה הארצית של ההגנה), להקמתו של שירות רפואי צבאי נפרד על בסיס לאומי, וזאת בהסכמת ארגוני הבריאות האזרחיים. הרפואה הצבאית הפכה אפוא למושג ממשי, לארגון קיים שיש לו תפקיד, הגדרה וייעוד, לחלק בלתי נפרד מהווי היישוב היהודי בארץ.

חולשת התיאור של האירועים ההיסטוריים המשתקפים בספר אינה פוגעת במקורות שהורוין מביא, ובאלה עיקר כוחו וייחודו של הספר. בתחום הזה יתרון רב להורוין הרופא על הורוין ההיסטוריון. דווקא משום שאינו שבו בתאוריות ההיסטוריות המקובלות של חקר היישוב ובחלוקה הכמעט קלסית לתקופות ולתקופות משנה על בסיס כרונולוגי או על בסיס נושאי, מתמקד הורוין לא בניתוח ובפרשנות אלא קודם כול בהבאת מקורות, הכוללים עדויות ראשוניות או משניות על אירועים אשר הוא משייך לנושא הספר. הספר חושף לפנינו תעודות שמעולם לא נחקרו ונתונים שלא נלמדו, ואשר יכולים לשרת מעתה את חוקרי תולדות היישוב בהקשרים שונים.

גם אם יהיו מי שיחלקו על הפרשנות של הורוין לכל תעודה ותעודה ועל המשקל שהוא נותן לדמויות שונות או לאירועים שהוא מציג בספרו, הרי יש לברכו על הבאת התעודות כלשונן ועל ניסיונו לזהות את האישים והגופים הנזכרים בהן. ניתן לומר כי בפועל זהו ספר

התעודות שמביא הורוין מסתמנים ניצני המאפיינים שייחדו לימים את השירות הרפואי הצבאי במלחמת השחרור ולאחר מכן בצה"ל לעומת חילות אחרים בעולם: השילוב של היישוב האזרחי בהתארגנות הצבאית, הקביעה שכל רופא הוא גם אזרח וגם חייל ושכל העם חזית, כשמו של הספר.

שלא כבפרקים הקודמים מתייחס הורוין בפרק זה גם להקשר גאוגרפי אווירי רחב ויוצא מהמסגרת של תיעוד אישי (סיפורי רופאים, דמויות נבחרות וכד') ותיעוד של מקרים פרטיים, שאפיינו את המסמכים שהובאו בפרקים הקודמים. הוא מביא מסמכים הנוגעים לארגון ארצי של בתי חולים ולארגון ארצי של עזרה רפואית ועוסקים בהרחבה בהיערכות ברמה הלאומית למתן שירות רפואי במסגרת 'צבאית'. בפרק זה מופיעה הרפואה הצבאית כחלק בלתי נפרד מהפעילות הלאומית לקראת הקמת המדינה.

הורוין מרבה להדגיש כאמור את חלקם של הרופאים כגורם המרכזי והמוביל בתולדות הרפואה הצבאית בארץ גם בזכות הניסיון שרכשו בצבא הבריטי וגם בשל עמדתו של היישוב כי הרופא הוא בעל המאה והדעה גם יחד. אל מול הצגת שפע של תעודות מוזכרות, יומנים ועדויות של רופאים מן הראוי היה להביא גם את עמדת ההנהגה הצבאית וההנהגה האזרחית, את עמדת ראשי ההגנה והוועד הלאומי, שהיו מעורבים במימון, ארגון ומתן היתרים לפעילויות שונות בתחום זה.

הפרק האחרון והמסכם בכרך שלפנינו הוא הפרק העוסק ברפואה צבאית ערב הקמת המדינה, במסגרת המחותרות ובמחנות המעצר בקפריסין ועד החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947. יש לציין כי מגוון התעודות וריבוי המקורות בפרק זה בהשוואה למיעוט המקורות מראשית המאה

כל החומר המובא בנספחים בגוף הספר, ובכך להעלות את ערכו כקובץ מקיף ומלא של תעודות ראשוניות ייחודיות בנושא תולדות הרפואה הצבאית בארץ.

במה אם כן אין עוסק ספרו של הורוויץ? הספר אינו מביא את הסיפור ההיסטורי של התפתחות הרפואה הצבאית בארץ. הורוויץ אינו מנסה להוכיח תזה היסטורית ייחודית ואין הוא מעמת את תולדות הרפואה הצבאית בארץ עם סיפורים דומים בעולם. הקורא חופשי לבנות לעצמו את הסיפור מבלי שיחויב להתעמת עם תאוריה זו או אחרת.

היתרון הגדול בספרו של הורוויץ הוא אפוא בחסרונו. העדר הסיפור ההיסטורי מבליט את המקורות, התעודות, העדויות השונות והפרטים הביבליוגרפיים הנדירים הנמצאים בו, אשר הם עיקר תרומתו לקידום חקר תולדות היישוב והרפואה הצבאית גם יחד.

מקורות הבא לשרת את הקורא שאינו מצוי בסוגיית השירות הרפואי הצבאי על כל המשתמע ממנו, והוא מציג בפני ההיסטוריונים מידע ותיעוד מיוחדים במינם על התארגנותו האזרחית והצבאית של היישוב היהודי בארץ בתקופת המנדט.

הורוויץ צירף לספרו חלק נכבד ביותר של נספחים, הכוללים אף הם תיעוד ראשוני ומשני. מעיון בתוכן הנספחים לא מובן מדוע התעודות המובאות בהם לא הופיעו יחד עם שאר התעודות בפרקי הספר השונים אלא נדחקו לסופו. חלק גדול מן החומר הכלול בנספחים הוא תיעוד מסודר ראשון ולפיכך בעל חשיבות רבה ביותר, למשל: מספרים של רופאים וחובשים, רשימות ציוד עזרה ראשונה, תכנית השיעורים בעזרה ראשונה לנוטרים, הנחיות עזרה ראשונה לחברי הפלמ"ח או רשימת הרופאים ששירתו בצבא הבריטי. לעניות דעתי מן הראוי היה לשבץ את

